

A Socio-Economic Analysis of the Dargazin Agricultural Joint-Stock Company (1968-1979) within the Framework of Anthony Giddens' Structuration Theory

Baharsadat Razavian^{*}, Mohammad Samiei^{**}

Ehsan Rasoulinezhad^{***}

Abstract

Following Iran's land reform program, the Dargazin Agricultural Joint-Stock Company in Hamadan Province was established to prevent land fragmentation, modernize agriculture, and enhance productivity. Using Anthony Giddens's structuration theory, this study examines the social and economic consequences of the company's formation. Data were collected from archival and library sources and analyzed through process tracing. Economically, the company initially succeeded in increasing the cultivated area, improving agricultural yield, and raising shareholders' income. However, financial dependence on the government persisted, and income inequality among shareholders was reproduced, hindering the creation of a self-sufficient economic structure. Socially, distrust and resistance among shareholders toward the company's management prevented the development of lasting participatory practices. The adoption of a tenancy-based exploitation system reflected the shareholders' strategic adaptation to existing conditions. Their conscious actions contributed to a relative improvement in agricultural output but did not overcome structural constraints. Ultimately, the continued reliance on

^{*} Ph.D Candidate, Department of Iran and the World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, baharsadat.razavi@gmail.com

^{**} Associate Professor, Department of Iran and the World Studies, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), m.samiei@ut.ac.ir, 0000-0002-1704-5091

^{***} Associate Professor, Department of Russian, Central Asian and Caucasus Studies, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, e.rasoulinezhad@ut.ac.ir, 0000-0002-7726-1757.

Date received: 14/12/2025, Date of acceptance: 17/03/2026

government support led to the reproduction of the same structural inefficiencies that the reform sought to eliminate, demonstrating the mutual interaction between agency and structure described in Giddens's framework and highlighting the limits of state-directed agricultural modernization in Iran.

Keywords: Darghazin Agricultural Joint-Stock Company, Structuration Theory, Agricultural Development, Power Relations, Rural Participation.

Introduction

The implementation of land reforms in Iran during the period 1357–1340 SH was carried out with a perspective on structural and economic transformations; the reforms, which were carried out in three stages over more than a decade to eliminate the feudal lord system and redistribute agricultural lands along the lines of modernization, industrialization, and international competition. In the first stage, major landowners retained 6 drahams of their land and sold the rest to valuable smallholders at a discount; in the second stage, smallholders and leasehold lands faced options of renting, selling, dividing usufruct rights, or forming agricultural joint-stock companies; in the third stage, villages and farms that operated under lease or joint-stock companies were involved in land reforms. The goal of these plans was to increase agricultural productivity and reduce economic dependence, but the fragmentation of land, the lack of economies of scale for small plots, and the inability of farmers to provide production factors hindered the full realization of these objectives. In line with land reforms, the law on the formation of agricultural joint-stock companies was approved in 1346 SH. This study focuses on responding to and analyzing the social and economic consequences of joint-stock companies on the villages covered, through the theoretical framework of Giddens' structuration.

Materials & Methods

The «structuration» (broker structure) theory of Giddens attempts to move beyond the classic duality of «structure/agency» and analyze these two as two aspects of a single process; in this view, structures are defined as a set of normative rules, allocative and authoritative resources, and power relations that simultaneously serve as both mediators and outcomes of social actions. Actors, with the capacity for reflection and practical awareness, not only fight within structures but also reproduce or change them; consequently, power, which originates from access to resources, flows within social relations and functions as the capacity for «transformation». In this study,

governmental structures, laws, and related institutions are understood as «structure», and shareholders, managers, and employees of the subsidiary agricultural joint-stock company are understood as «brokers»; the analysis of interactions between these two levels shows how conscious and structural actions can reproduce or change the power structure and socio-economic relations of villages.

Discussion & Result

Findings and socio-economic analysis of the research, the establishment of Darghazin Agricultural Joint Stock Company, as the prevailing agricultural production system is:

- A- Provision of resources for Darghazin Agricultural Joint Stock Company
- B- Relationships of shareholders of Darghazin Agricultural Joint Stock Company with the company
- C- Social consequences of how shareholders confront Darghazin Agricultural Joint Stock Company
- D- Economic consequences of how shareholders face Darghazin Agricultural Joint Stock Company

The formation of Darghazin Agricultural Joint Stock Company began with the agricultural sector and gradually extended to other areas such as livestock farming, apiculture, poultry farming, handicrafts, education, health and medicine, and cultural diffusion. This company was a prominent example of the reproduction of the previous power structure in a new field. In this way, the company's structure, while maintaining a vertical relationship and concentrating resources in the hands of smallholders, revived a new form of the master-serf system. The reproduction of unequal power after the company's formation can be seen in shareholders' view of the determining factors for hiring workers; they did not consider any role for themselves and did not play a role as shareholders in this regard. They believed that the company's experts were also unwilling to consult with them on agricultural matters. Among other consequences of the company's confrontation with shareholders, the government, in line with increasing agricultural productivity, took many financial supports for Darghazin Company and supplied various necessary resources. These supports played an effective role in the company's agricultural sector's productivity. The cultivation area before the company's establishment was 820 hectares; in 1356 it reached 1650 hectares and almost doubled.

Conclusion

The analysis of the study of the agricultural joint-stock company Derazgin shows that agricultural productivity increased but the centralized power structure was maintained. Interaction between the government and villagers with financial support, but weakness in the actual participation of shareholders led to the failure to create a real participatory structure. Resistance, mistrust, and participatory constraints hindered fundamental transformation. Institutional inequalities, reproduction of the power structure, and lack of participation caused failure to achieve sustainable development. Consequently, without revising decision-making frameworks and increasing real participation, agricultural joint-stock companies cannot create a fundamental transformation in economic and social relations, and agriculture remains relatively behind the industrial sector in the 1340s and 1350s. Findings indicate that structural reforms and justice-oriented distribution can lead to sustainable transformation in this sector.

Bibliography

- Akbari, Kāzem (1349), Agricultural Joint-Stock Companies in Iran, Bachelor's thesis, Department of Economics, Dānešgāh-e Melī-e Irān, Tehran. [in Persian]
- Azkiā, Mostafā (1350), The Agricultural Joint-Stock Company of Dargazin (Hamedan), Tehran: Institute for Social Studies and Research, Department of Rural and Nomadic Studies. [in Persian]
- Beach, D. (2020). Process tracing methods (pp. 699-719). Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Behpour, Ahmad & Siāvash Dehghāniān (1349), A Study on Mechanization and Labor Force in the Agricultural Joint-Stock Company of Dargazin, Tehran: Vezārat-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei, Markaz-e Tahghighāt e Roostāei. [in Persian]
- Dehghāniān, Siāvash (1349), An Economic Study of the Agricultural Joint-Stock Company of Dargazin during the First Period of Operation, Tehran: Vezārat-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei, Markaz-e Tahghighāt-e Roostāei. [in Persian]
- Edāre-ye Kol-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei Farmāndāry-e Kol-e Hamedān (1349), Report on the Affairs of the Agricultural Joint-Stock Company of Dargazin, Hamedān: Edāre-ye Kol-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei Farmāndāry-e Kol-e Hamedān. [in Persian]
- Giddens, A. (1984), The Constitution of Society: Outline of the Structuration, Berkeley: University of California Press. [in Persian]
- General Directorate of Land Reforms and Rural Cooperatives of the Governor of Hamadan (1349), Report on the Affairs of Dargazin Agricultural Joint-Stock Company. Hamadan: General Directorate of Land Reforms and Rural Cooperatives of the Governor of Hamadan. [in Persian]
- Law on the Formation of Agricultural Joint-Stock Companies approved in 1346. [in Persian]

277 Abstract

Law on the Establishment of Agricultural Joint-Stock Companies, enacted in 1346.

Malkāniān, Abdolhossein (1365), A Study on the Land Tenure System, Ownership, Exploitation Patterns, and Agricultural Production Methods in Iran, Tehran: Vezārat-e Kešāvarzi, Moāvenat-e Hamāhangy-e Barnāme va Boodjeh. [in Persian]

Ministry of Land Reforms and Rural Cooperatives (1347), Six-Month [in Persian]

Našrīye-ye Bānk-e Markazi (1348), “Darāmad-e Meli-e Irān (1341-1346). [in Persian]

Pahlavi, Mohammad Rezā Shāh (2535), Mission for My Country, Tehran: Bongāh-e Tarjoma wa Našr-e Ketāb. [in Persian]

Pourafzal, Hassan & Najafi, Bahā Al-Dīn (1351), Land Reform and Collective Agricultural Production Units, Tehran: Enteshārāt-e Danešgāh-e Pahlavi. [in Persian]

Rohāni, Siāvash (1363), An Introduction to the Factors and Potentials of Agriculture in Hamedan Province, Master’s thesis, Faculty of Agriculture, Dānešgāh-e Bu-Ali Sinā, Hamedan. [in Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-he Melī-ye Iran (Sākmā), 320/91. [in Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-he Melī-ye Iran (Sākmā), 230/16981. [in Persian]

Vezārat-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei (1347), Six-Month Report on the Activities of Vezārat-e Eslāhāt-e Arzi va Taāvon-e Roostāei in the Establishment of Agricultural Joint-Stock Companies, Tehran: Vezārat-e Eslāhāt- e Arzi va Taāvon-e Roostāei. [in Persian]

Vezārat-e Kešāvarzi; Moāvenat-e Vāhedhāy-e Tolīdī va Omoor-e Kešt va Sanat-hā (1371), The Structure of Agricultural Land Ownership in Iran, Vol. 2. Tehran: Sandoogh-e Motāleātī-e Nezāmhāy-e Bahrebardārī-e Kešāvarzī-e Irān. [in Persian]

Vezārat-e Taāvon va Omoor-e Rostāhā (1350) Information on the Comprehensive Program of Iran’s Land Reform and Aryamehr Agricultural Joint-Stock Companies, Tehran: Komīte-ye Roostāei-e Jašn-e Do-Hezār-o Pānsad-o-min Sāl-e Bonyāngozāry-e šāhanšāhī-e Irān. [in Persian]

Vezārat-e Taāvon va Omoor-e Rostāhā (1350), Faāliathāy-e of Vezārat-e Taāvon va Omoor-e Rostāhā in the Establishment and Administration of Agricultural Joint-Stock Companies, Tehran: BiNa.Journals[in Persian]

Homāyounmehr, Fatāneh (1356), Economic and Social Analysis of Agricultural Joint-Stock Companies in Iran, Master’s thesis, Department of Economics, Dānešgāh-e Melī-e Irān, Tehran. [in Persian]

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی زراعی درگزین (۱۳۴۷-۱۳۵۷) در چارچوب نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز

بهارسادات رضویان*

محمد سمیعی**، احسان رسولی نژاد***

چکیده

به دنبال اجرای اصلاحات ارضی، شرکت‌های سهامی زراعی با هدف جلوگیری از تقسیم و کوچک شدن زمین‌های کشاورزی، مکانیزه کردن این بخش و افزایش میزان بهره‌وری تولیدات زراعی تاسیس شدند. شرکت سهامی زراعی درگزین در استان همدان با هدف تحقق اهداف پیش‌بینی شده تشکیل شد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز در پی پاسخ به این پرسش است که تشکیل شرکت درگزین چه پیامدهای اجتماعی و اقتصادی را ایجاد کرد. داده‌های پژوهش از طریق منابع کتابخانه‌ای و آرشیوی گردآوری شده و با استفاده از روش ردیابی فرآیند مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در بُعد اقتصادی، تشکیل این شرکت در مراحل نخست به افزایش سطح اراضی زیرکشت، رشد بازدهی کشاورزی و درآمد سهامداران انجامید. با وجود این، وابستگی مالی شرکت به دولت تداوم پیدا کرد و نابرابری درآمدی سهامداران بازتولید شد. در بُعد اجتماعی، مقاومت و بی‌اعتمادی سهامداران نسبت به مدیران شرکت مانع از شکل‌گیری مشارکت پایدار شد. به‌کارگیری نظام بهره‌برداری تناژی، بازتابی از کنش

* دانشجوی دکتری ایران‌شناسی، گروه آموزشی مطالعات ایران و جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
baharsadat.razavi@gmail.com

** دانشیار، گروه مطالعات ایران و جهان، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده
مسئول)، am.samieci@ut.ac.ir 0000-0002-1704-5091

*** دانشیار، گروه مطالعات روسیه، آسیای میانه و قفقاز، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
e.rasoulinezhad@ut.ac.ir 0000-0002-7726-1757

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶

آگاهانه سهامداران جهت سازگاری با وضعیت موجود بود. کنش‌های آگاهانه آنها موجب تحول نسبی در افزایش میزان تولیدات کشاورزی شد، اما تداوم وابستگی شرکت به حمایت‌های مالی دولت به بازتولید ساختار معیوب اقتصادی منجر گشت.

کلیدواژه‌ها: شرکت سهامی زراعی درگزین، نظریه ساخت‌یابی، اصلاحات ارضی، سهامداران، توسعه کشاورزی، روابط قدرت، مشارکت روستایی.

۱. مقدمه

گذار از ساختارهای سنتی به مناسبات مدرن سرمایه‌داری به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های دولت و نخبگان حاکم در دهه ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ ش. تبدیل شده بود. در این میان، ساختار مالکیت ارضی و نظام ارباب-رعیتی به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین موانع توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور شناخته می‌شد. فرآیند بلندمدت مدرن‌شدن، صنعتی‌شدن و شهری‌شدن که از دوره رضاشاه آغاز شده و پس از جنگ جهانی دوم و به‌ویژه پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شدت گرفت، ضرورت بازسازی ساختارهای سنتی روستا را بیش از پیش آشکار ساخت. رشد سرمایه‌داری تجاری، افزایش درآمدهای نفتی، گسترش مبادلات با کشورهای غربی و حضور فعال‌تر ایالات متحده آمریکا در اقتصاد ایران، همگی زمینه‌هایی را فراهم آوردند که در آن تداوم نظام کهن زمینداری با الزامات توسعه صنعتی و ادغام در اقتصاد جهانی ناسازگار جلوه می‌کرد.

نظام ارباب-رعیتی نه تنها مانع سرمایه‌گذاری و به‌کارگیری فناوری‌های نوین در کشاورزی بود، بلکه از منظر کلان نیز سهم بخش کشاورزی را در تولید ناخالص ملی کاهش داده و آن را از پاسخ‌گویی به نیازهای جمعیت رو به رشد ناتوان ساخت. مالکان بزرگ تمایلی به سرمایه‌گذاری در زمین‌های تحت تملک خود نداشتند و زارعان نیز از توان مالی و ابزارهای تولید کافی برای ارتقای سطح تولید برخوردار نبودند. در نتیجه، تولید سنتی تداوم یافته و به‌همین ترتیب واردات مواد غذایی نیز افزایش پیدا می‌کرد و وابستگی اقتصادی کشور تشدید می‌شد. این وضعیت، همراه با تورم، رکود اقتصادی و نابرابری فزاینده درآمدها در اواخر دهه ۱۳۳۰، به گسترش نارضایتی‌های اجتماعی و افزایش شکاف میان شهر و روستا انجامید.

در کنار عوامل داخلی، شرایط بین‌المللی نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی به سیاست‌های اصلاحی ایفا کرد. در فضای جنگ سرد، اصلاحات ارضی به ابزاری سیاسی در

رقابت میان ایالات متحده و اتحاد شوروی بدل شده بود. پیروزی انقلاب‌های دهقانی در چین و کوبا و افزایش جنبش‌های روستایی در جهان سوم، سیاست‌گذاران آمریکایی را به این نتیجه رساند که بقای دولت‌های متحد غرب در گرو اجرای اصلاحات اجتماعی از بالا، به‌ویژه در حوزه مالکیت زمین، است. سیاست «اتحاد برای پیشرفت» دولت کندی با تأکید بر اصلاحات ارضی، کمک‌های مالی و نظامی به کشورهای در حال توسعه را مشروط به انجام اصلاحات ساختاری کرد. ایران نیز به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خود در همسایگی شوروی، در کانون این راهبرد قرار گرفت. فشارهای آمریکا، توصیه نهادهای بین‌المللی و تبلیغات گسترده درباره ضرورت اصلاحات ارضی، تصمیم‌گیری در سطح حاکمیت ایران را تسریع کرد.

دولت علی‌امینی که در سال ۱۳۴۰ ش. بر سر کار آمد زمینه‌های اجرای برنامه اصلاحات ارضی را فراهم کرد و قوانین این برنامه را در تاریخ ۱۹ دی ۱۳۴۰ به تصویب رساند و شاه در تاریخ ۲۵ دی فرمان اجرای آن را صادر کرد. قوانین و ملحقات اصلاحات ارضی در سه مرحله و در مدت زمان بیش از یک دهه به مرحله اجرا درآمد. در مرحله اول اصلاحات ارضی مالکان عمده مشمول قانون شدند. هر مالک حق حفظ یک روستای شش‌دانگ از املاکش را همراه با اراضی مکانیزه، باغات میوه، بیشه‌زار و کشتزارهای چای داشت و مابقی املاک او توسط دولت خریداری شده و به زارعان صاحب نسقی که به عضویت شرکتهای تعاونی روستایی درآمده بودند، فروخته می‌شد. در مرحله دوم، خرده‌مالکان و اراضی وقفی نیز تحت شمول قانون قرار گرفتند. مالکان در این مرحله قادر به اتخاذ یکی از شقوق پنج‌گانه بودند: ۱. اراضی خود را به مدت ۳۰ سال به زارعان اجاره دهند؛ ۲. املاک خود را به زارعان بفروشند؛ ۳. اراضی خود را به نسبت بهره مالکانه میان خود و زارعان تقسیم کنند؛ ۴. اراضی نسقی زارعان را از آنها خریداری کنند، ۵. با توافق اکثریت زارعان و مالکان یک روستا، بهره‌برداری از اراضی آن به صورت یک واحد سهامی زراعی درمی‌آمد. این واحد توسط یک هیئت سه نفره متشکل از یک نفر نماینده زارع، یک نفر نماینده مالک و یک نفر با توافق دو طرف اداره می‌شد. طبق قوانین مرحله سوم، روستاها و مزارعی که به اجاره داده شده یا واحد سهامی زراعی تشکیل داده بودند مشمول قانون قرار گرفتند. برپایه قوانین این مرحله، مالکان مجبور به اتخاذ دو گزینه تقسیم یا فروش املاک خود به زارعان شدند.

اجرای مراحل اول و دوم اصلاحات ارضی هدف دولتمردان را در زمینه افزایش بهره‌وری کشاورزی محقق نکرد. این مسئله ناشی از عوامل مختلفی همچون تقسیم زمین و کوچک شدن اراضی زراعی، فقدان صرفه اقتصادی اراضی کوچک، ناتوانی زارعان در تامین عوامل تولید کشاورزی و عوامل دیگر ساختاری از این دست بود. همچنین نقش کارگزاران یعنی اشخاص حقیقی و حقوقی که متصدی این امور بودند نیز در این مورد قابل بررسی است. دولت با هدف افزایش کارآمدی بخش کشاورزی سیاست نوینی را در پیش گرفت و قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی را در سال ۱۳۴۶ تصویب کرد. مطابق با این قانون، این شرکت‌ها در نقاط مختلف کشور تاسیس شدند.

پژوهش حاضر به دنبال آن است که به این پرسش پاسخ دهد که شرکت سهامی زراعی درگزين که یکی از کارگزاران مورد نظر بود و باید در ساختارهای موجود فعالیت می‌کرد، چه دگرگونی‌هایی را در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی روستاهای محدوده شرکت ایجاد کرد و این تحولات تحت تأثیر چه عواملی قرار داشت؟ به‌منظور پاسخگویی به این پرسش، از نظریه ساختاری آنتونی گیدنز بهره گرفته شده است. برپایه این نظریه، روابط متقابل و تعاملات این شرکت و سهامداران آن تحلیل و تأثیرات آن بر عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی روستاهای حوزه عمل شرکت مطالعه می‌شود.

۲. چارچوب نظری

نظریه «ساخت‌یابی» (ساختار-کارگزار) گیدنز تلاشی برای عبور از دوگانه کلاسیک «ساختار/ عاملیت» در نظریه‌های اجتماعی است. گیدنز در کتاب خود با عنوان «تأسیس جامعه» سعی می‌کند نشان دهد که ساختارهای اجتماعی نه بیرون از کنش‌گران و نه صرفاً محصول اراده آنها است، بلکه در جریان کنش‌های مستمر کنشگران تولید و بازتولید می‌شوند. مفهوم محوری در نظریه او «دوگانگی ساختار» است. او تصریح می‌کند که ساختار نه مانعی بیرونی برای کنش، بلکه همزمان «واسطه و پیامد» کنش اجتماعی است. به‌بیان دیگر، ساختارها از طریق کنش‌های اجتماعی تداوم می‌یابند و بدون کنش‌گران، وجود عینی مستقلی نخواهند داشت (Giddens, 1984: 25).

گیدنز ساختارها را متشکل از «قواعد» و «منابع» می‌داند که در بازتولید نظام‌های اجتماعی نقش ایفا می‌کنند. قواعد شامل رویه‌های هنجاری، قوانین رسمی، الگوهای رفتاری تثبیت‌شده و چارچوب‌های تفسیری‌اند که به کنش معنا می‌دهند. منابع نیز به دو دسته منابع

«تخصیصی» و «اقتداری» تقسیم می‌شوند؛ منابع تخصیصی شامل منابع مادی همانند زمین، بذر، آب، ابزار تولید و سرمایه است. منابع اقتداری نیز توانایی کنترل افراد و سازمان‌دهی روابط انسانی است. به بیان دیگر، ساختارها مجموعه‌ای از قواعد هنجاری، رویه‌های تثبیت‌شده، روابط قدرت و منابع مادی و اقتداری هستند که کنش‌گران در چارچوب آنها عمل می‌کنند. با وجود این، کنش‌گران موجوداتی منفعل نیستند، بلکه با دارا بودن «قابلیت بازاندیشی» و «آگاهی عملی» بر ساختارها تأثیر می‌گذارند (ibid. 3-7,17, 21-23).

از دیدگاه گیدنز، قدرت از درون دسترسی به منابع برمی‌خیزد و همواره در بطن روابط اجتماعی جریان دارد. برخلاف نظراتی که قدرت را صرفاً سرکوبگرانه می‌دانند، گیدنز قدرت را ظرفیت «دگرگون‌سازی» تعریف می‌کند. به باور او، هر کنش اجتماعی مستلزم نوعی قدرت است زیرا کنش‌گر با عمل خود می‌تواند وضعیت را تغییر دهد یا تثبیت کند. قدرت در این چارچوب، هم محصول ساختارها است و هم وسیله بازتولید آن. زیرا کنش‌گران با اتکا به منابع در دسترس به ساختارهای موجود استمرار می‌بخشند. نظام‌های اجتماعی زمانی پایدار می‌مانند که کنش‌گران در کنش‌های روزمره خود قواعد و منابع موجود را بازتولید کنند یعنی تداوم ساختارها به تکرار کنش‌های اجتماعی در زمان و مکان وابسته است. اما این فرآیند بازتولید می‌تواند به تغییر نیز بینجامد. زیرا کنش‌گران می‌توانند قواعد را بازتفسیر کنند یا منابع را به شیوه‌ای نو به کار گیرند. بنابراین، تغییر اجتماعی بیرون از ساختار رخ نمی‌دهد، بلکه از دورن آن و در جریان کنش آگاهانه صورت می‌پذیرد (Ibid. 2, 15).

او در نظریه خود تلاش می‌کند تا دوگانگی میان ساختارها و کنش‌های اجتماعی را از میان برداشته و آنها را به عنوان دو وجه از یک فرایند واحد تحلیل کند. ساختارها، قواعد، روابط قدرت، منابع و نهادها هستند که زمینه کنش اجتماعی را فراهم می‌کنند، اما در عین حال خود طی کنش‌های اجتماعی بازتولید می‌شوند (ibid. 1984: 16-25). کنش‌گران نیز تمامی افراد دخیل در یک فرآیند اجتماعی هستند که در چارچوب ساختارها عمل می‌کنند و با برخورداری از آگاهی، و نیت خود می‌توانند آنها را بازتولید کنند یا تغییر دهند (ibid.43-49).

در این پژوهش، با تکیه بر نظریه ساخت‌یابی گیدنز، داده‌های گردآوری شده تحلیل شده و مورد بحث قرار می‌گیرند. روابط قدرت، نهادهای دولتی و قوانین به مثابه «ساختار» در نظر گرفته شده‌اند. سهامداران، مدیران و کارکنان شرکت سهامی زراعی درگزين نیز به

منزله «کارگزاران» تلقی می‌شوند. تحلیل تعاملات متقابل این دو سطح نشان می‌دهد که چگونه ساختارها از طریق کنش‌های آگاهانه افراد تقویت یا تضعیف می‌شوند. از این منظر، شرکت سهامی زراعی درگزین را می‌توان عرصه‌ای دانست که در آن تعامل میان ساختارهای دولتی و کنش‌های اجتماعی سهامداران موجب بازتولید یا تغییر در ساخت قدرت و مناسبات اقتصادی و اجتماعی می‌شود.

۳. روش پژوهش

روش ردیابی فرآیند یکی از روش‌های کیفی است که به‌ویژه در علوم اجتماعی برای تحلیل عمیق و نظام‌مند فرآیندهای علی به‌کار می‌رود. این روش برخلاف روش‌های کمی که به بررسی همبستگی‌ها و روابط سطحی میان متغیرها می‌پردازند، بر فهم دقیق و مرحله به مرحله چگونگی شکل‌گیری و وقوع یک پدیده و روابط درونی پدیده‌ها متمرکز است. در واقع، ردیابی فرآیند به دنبال کشف و بازسازی زنجیره‌ای از رویدادها، تصمیم‌ها و تغییرات میانجی است که در نهایت به وقوع یک نتیجه خاص منجر می‌شوند. این روش به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا نه تنها به علت‌های بیرونی، بلکه به روندها و تعاملات پیچیده درونی و نقش بازیگران مختلف در شکل‌دهی به نتایج بپردازد. از این رو، روش ردیابی فرآیند می‌تواند تحلیل‌های دقیق‌تری را نسبت به سایر روش‌ها فراهم آورد و برای فهم عمیق‌تر علل و پیامدهای یک رخداد به‌کار گرفته شود (Beach, 2020: 701-703). اینجا از روش ردیابی فرآیند در چارچوب نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز استفاده شده است. داده‌های گردآوری‌شده شامل منابع دست اول همانند اسناد رسمی و گزارش‌های دولتی و منابع دست دوم همانند پژوهش‌ها و مطالعات مرتبط با مسئله این تحقیق است. در تحلیل این داده‌ها اسناد صرفاً به‌مثابه منابع اطلاعاتی تاریخی نیستند، بلکه به‌عنوان بازتابی از تعامل میان ساختارهای نهادی و کنش آگاهانه کارگزاران مرحله به مرحله مورد مطالعه قرار می‌گیرند. از یک سو تصمیمات دولت و قوانین به‌عنوان تجلی ساختار قدرت و قواعد نهادی و از سوی دیگر رفتارها و واکنش‌های سهامداران شرکت سهامی زراعی درگزین به‌عنوان نموده‌های کارگزاری تحلیل شده‌اند. بدین ترتیب، چگونگی بازتولید یا تغییر ساختارهای اجتماعی و اقتصادی در بستر این شرکت تعاونی آشکار می‌شود.

۴. پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیق جامعی که به‌طور خاص به بررسی شرکت سهامی زراعی درگزین پرداخته باشد انجام نشده است. تنها اثری که به‌طور کلی به مطالعه برخی از جوانب این شرکت پرداخته است پایان‌نامه‌ای با عنوان «مقدمه‌ای بر شناخت عوامل و امکانات کشاورزی استان همدان» از سیاوش روحانی در سال ۱۳۶۳ ش. است. او در این پژوهش به‌طور کلی به مطالعه وضعیت کشاورزی استان همدان پرداخته و با بهره‌گیری از روش کمی- کیفی، داده‌های موجود را تحلیل کرده است. او در این اثر بخشی از فعالیت‌های کشاورزی و غیرکشاورزی شرکت و میزان تولید و بهره‌وری زراعی آن را پوشش داده است. از جمله مسائل دیگری که در این پژوهش بررسی شده نحوه مواجهه روستاییان حوزه شرکت با آن، پیامدهای اجتماعی- اقتصادی آن و علل شکست برنامه تأسیس شرکت سهامی زراعی درگزین است.

پژوهش دیگری که به‌طور کلی به بحث در خصوص شرکت‌های سهامی زراعی پرداخته و ذیل آن، شرکت سهامی زراعی درگزین را مطالعه نموده است، پایان‌نامه‌ای با عنوان «تجزیه و تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت‌های سهامی زراعی در ایران» از فتانه همایون‌مهر است. با عنایت به این که او در سال ۱۳۵۶ ش. این تحقیق را انجام داده است، فقط اقدامات برخی از سال‌های فعالیت شرکت را مورد تحلیل قرار داده است. او با استفاده از روش کمی- کیفی به تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده دست زده است. مواردی همانند فعالیت‌های شرکت درگزین در حوزه کشاورزی، میزان تولیدات زراعی، آموزش سهامداران، اعتبارات و منابع مالی، تجهیزات شرکت و میزان درآمد و هزینه‌های آن از مباحث مطرح شده در این اثر است.

با وجود اینکه این پژوهش‌ها برخی از حوزه‌های فعالیت شرکت را در برخی از سال‌های دوره استقرار آن در بر می‌گیرند، اما مطالعه‌ای که برپایه نظریه ساخت‌یابی گیدنز به بررسی و تحلیل پیامدهای اجتماعی و اقتصادی شرکت درگزین حول محور تعاملات شرکت با سهامداران آن صورت گرفته باشد، انجام نشده است. لذا این مقاله از این منظر پژوهشی بدیع به شمار می‌رود.

۵. تأسیس شرکت سهامی زراعی درگزین

پیش از اجرای اصلاحات ارضی، مالکان هم مالکیت و هم مدیریت اراضی را در دست داشتند اما پس از اجرای این برنامه، زارعان مالکیت زمین را به دست آوردند و مدیریت آن را در اختیار گرفتند. بدین ترتیب نظام بهره‌برداری دهقانی با ویژگی‌های جدید به عنوان نظام غالب تولید زراعی پدیدار شد. مسئله‌ای که در این مقطع ذهن سیاست‌گذاران و دولتمردان را به خود مشغول کرد کوچک بودن زمین‌های کشاورزی و فقدان صرفه اقتصادی آن بود. کشاورزان اغلب با مشکلات مالی روبرو بودند و توانایی تامین منابع تولید زراعی را نداشتند. این مسئله موجب شد تا در آخرین ماده آیین‌نامه اصلاحات ارضی مصوب خاص مشترک مجلسین سنا و شورای ملی در تاریخ ۱۳۴۳/۵/۱۱ اختیارات لازم در زمینه حسن اداره امور اراضی و جلوگیری از خرد شدن آن به دولت داده شود (وزارت کشاورزی؛ معاونت امور واحدهای تولیدی و کشت و صنعت‌ها، ۱۳۷۱: ۳۲-۳۱؛ پورافضل و نجفی، ۱۳۵۱: ۳۵) که به تأسیس شرکت‌های سهامی زراعی انجامید. عامل مهم و اثرگذار دیگری که به طرح ایده ایجاد این شرکت‌ها منجر شد فقدان همخوانی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی و سهم این حوزه در تولید ناخالص داخلی (GDP) بود. در سال ۱۳۴۵، جمعیت روستایی کشور ۶۱/۷ درصد بود و ۴۶ درصد از نیروی فعال در این بخش اشتغال داشتند اما سهم کشاورزی در تولید ناخالص داخلی ۲۵/۵ درصد و متوسط کاهش سالیانه سهم کشاورزی در ارزش افزوده ملی ۰/۷۲ درصد بود. توسعه اقتصادی مستلزم افزایش تولید در بخش کشاورزی بود. بنابراین، شکل‌گیری شرکت‌های سهامی زراعی پاسخی به مسائل موجود در این دوره بود (نشریه بانک مرکزی، ۱۳۴۸).

محمدرضا شاه پهلوی در کتاب خود هدف از تشکیل این شرکت‌ها را جلوگیری از تقسیم اراضی مزروعی به املاک کوچک و تبدیل آنها به واحدهای بزرگ مکانیزه، گسترش استفاده از ماشین‌آلات کشاورزی و افزایش میزان بهره‌وری کشاورزی عنوان کرده است (پهلوی، ۲۵۳۵: ۱۴۶). به‌طور کلی، تشکیل این شرکت‌ها موجب تجمیع زمین‌های زراعی به صورت یک واحد بزرگ می‌شد و هزینه‌های عمومی بهره‌برداری را کاهش می‌داد و در پی آن کشاورزی جنبه اقتصادی پیدا می‌کرد. این شرکت‌ها با ایجاد تمرکز زمین، سرمایه و کار، زمینه را برای افزایش درآمد سرانه کشاورزان و رشد اقتصاد ملی فراهم می‌کرد (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۱۵). علاوه‌بر اینکه تولیدات کشاورزی بهبود پیدا می‌کرد،

اراضی بایر و مسلوب‌المنفعه نیز به زیر کشت در می‌آمد و منابع آبی نیز توسعه می‌یافت (وزارت اصلاحات ارضی و تعاونی روستایی، ۱۳۴۷: ۷).

قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی در سال ۱۳۴۶ به تصویب رسید. در ماده (۱) این قانون هدف از تاسیس این شرکت‌ها افزایش درآمد سرانه کشاورزان، مکانیزاسیون این حوزه، افزایش سطح زیر کشت زراعی، جلوگیری از خرد شدن زمین و غیراقتصادی شدن آن و به‌کارگیری نیروی اضافی روستایی در قطب‌های کشاورزی و صنعتی کشور بود. طبق ماده (۲)، سهامداران شرکت‌ها شامل افراد زیر می‌شد: ۱. زارعانی که طبق قانون تقسیم و فروش خالصجات مالک یا مستاجر زمین شده بودند، ۲. برزگرانی که در زمان تصویب مرحله اول اصلاحات ارضی مستقیماً به امر کشاورزی می‌پرداختند. ۳. خرده‌مالکانی که در مرحله دوم اصلاحات ارضی شق تقسیم را انتخاب کرده بودند. ۴. کشاورزان و خرده‌مالکانی که مشمول مراحل اصلاحات ارضی نشده بودند و شخصاً به زراعت اشتغال داشتند. برپایه این قانون، سهامداران حق استفاده مطلق و دائم اراضی خود را به شرکت سهامی زراعی واگذار می‌کردند. مطابق با ماده (۳)، حق استفاده مطلق و دائم از اراضی موات و بایر و مسلوب‌المنفعه و دایر متعلق به دولت به شرکت واگذار می‌شد و در ازای آن، وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی در شرکت‌های مذکور سهام می‌شد و عواید حاصل از آن جهت کمک و تقویت این شرکت‌ها اختصاص می‌یافت. برپایه ماده (۶)، در صورتی که حداقل ۵۱ درصد از اشخاص مذکور در ماده (۲) این قانون عضویت شرکت را قبول و مابقی از این امر امتناع می‌کردند، وزارت مزبور به قائم‌مقامی آنها اقدام لازم را انجام می‌داد. در ماده (۷) آمده است که در صورت تخلف مدیران شرکت و مأموران ذی‌ربط آنها در امور مربوطه، تحت تعقیب قرار گرفته و به حداکثر مجازات می‌رسیدند. ماده (۸) نیز رسیدگی به اختلافات سهامداران و کارکنان شرکت‌های سهامی زراعی با شرکت و مدیران آنها یا بالعکس را نسبت به امر اشتغال یا فعالیت کشاورزی به هیئت‌های سه‌نفره منتخب وزارت مذکور واگذار کرده بود. تصمیم این هیئت‌ها قطعی و ژاندارم‌ری موظف به اجرای آن بود. در ماده (۱۳) حمایت مالی دولت از این شرکت‌ها عنوان شده بود. به این صورت آن وزارتخانه با اعطای وام و کمک‌های مالی و فنی بلاعوض و پرداخت هزینه‌های بنیادی شرکت‌ها به آنها در اجرای وظایف‌شان یاری می‌رساند. بودجه و اعتبارات لازم برای اجرای این هدف از محل اعتبارات عمرانی و یا جاری دولت تامین می‌شد (قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی، ۱۳۴۶).

شرکت سهامی زراعی درگزین در راستای اجرای قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی در خرداد سال ۱۳۴۷ تاسیس شد. این شرکت اراضی دو روستای درگزین (درگزین)، نوارینگی قلعه و مزرعه ارجز را در بر می‌گرفت (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۷). این روستاها از توابع دهستان درگزین علیا بخش رزن واقع در استان همدان بودند (ازکیا، ۱۳۵۰: ۱). شرکت سهامی زراعی در ۵/۵ کیلومتری مشرق این بخش و در ۹۰ کیلومتری شهر همدان قرار داشت (بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۶؛ دهقانیان، ۱۳۴۹: ۴). کل اراضی محدوده فعالیت شرکت ۳۰۰۴ هکتار بود که بهره‌برداری از آن به صورت دیم و آبی صورت می‌پذیرفت (ازکیا، ۱۳۵۰: ۱۰؛ دهقانیان، ۱۳۴۹: ۶-۷؛ بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۰). در جدول زیر می‌توان اراضی زراعی روستاهای محدوده شرکت را به تفکیک آبی و دیم مشاهده کرد:

جدول ۱. اراضی زراعی روستاهای حوزه عمل شرکت سهامی زراعی درگزین در سال ۱۳۴۷-۱۳۴۸

اراضی شرکت به هکتار				روستاها و مزارع
آبی	دیم	عرصه/اعیانی‌ها	راه‌ها و قنوات	
۷۴۱/۵	۹۰۹/۰	۱۱۷/۱	۲۵/۰	درگزین
۸۸۳/۷	۷۵/۶	۱۱۲/۶	۱۶/۷	نوارینگی قلعه
۱۲۱/۲	-	-	۱/۹	ارجز
۱۷۴۶/۴	۹۸۴/۶	۲۲۹/۷	۴۳/۶	جمع

منبع: (دهقانیان، ۱۳۴۹: ۷؛ بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۱)

کل جمعیت روستاهای محدوده شرکت ۴۵۰۰ نفر و ۷۵۵ خانوار بود. از این تعداد ۴۱۲ خانوار کشاورز، ۳۴۳ خانوار خوش‌نشین،^۱ خرده‌مالک و صاحبان مشاغل غیرکشاورزی بودند (دهقانیان، ۱۳۴۹: ۵؛ بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۳). پس از اجرای اصلاحات ارضی، کشاورزانی که در مرحله اول و دوم مالکیت زمین را به‌دست آورده و به عنوان زارعانی مستقل مدیریت زمین را در اختیار گرفته بودند مجبور به واگذاری اراضی خود به شرکت شده و با خرید سهام شرکت زمین‌های خود را واگذار کردند. در واقع، سیاست‌گذاران و دولتمردان نظام بهره‌برداری نوینی را جایگزین نظام بهره‌برداری دهقانی کرده و کشاورزان را وادار به پذیرش قانون تاسیس شرکت‌های سهامی زراعی نمودند.

با تکیه بر داده‌های سندی، یک ماه پس از شکل‌گیری این شرکت، تعداد سهامداران آن ۴۱۵ نفر با تعداد ۱۲.۶۱۷ سهم ۱۰۰۰ ریالی بود. مبلغ سرمایه شرکت نیز ۱۲.۹۷۳.۲۲۰ ریال بود. علاوه بر آن، تعداد سهام دولت ۱۰.۱۳۳ سهم ۱۰۰۰ ریالی بود (ساکما، ۲۳۰/۱۶۹۸۱). علاوه بر کشاورزانی که مشمول اصلاحات ارضی و صاحب زمین شده بودند، تعدادی از خرده‌مالکان حق استفاده دائم و مطلق اراضی خود را به شرکت واگذار نمودند. پس از آن که تعداد نه نفر از خرده‌مالکان زمین‌های خود را داوطلبانه به شرکت واگذار کردند تعداد سهامداران آن ۴۲۴ نفر با ۱۷.۰۰۰ سهم گردید. مبلغ سرمایه آن نیز به ۱۷.۰۶۹.۰۰۰ ریال رسید (بهپور و دهقانان، ۱۳۴۹: ۹؛ وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۱۳).

این شرکت به منظور تحقق اهداف مختلفی که در بالا مورد بحث قرار گرفت بنیان نهاده شد. پس از یک دهه فعالیت، کشاورزان و خرده‌مالکانی که سهام خود را واگذار کرده بودند به دلیل نگرانی‌هایی که از لحاظ سلب دائم مالکیت خود داشتند بلافاصله پس از پیروزی انقلاب اسلامی خواستار انحلال آن شدند. در سال ۱۳۵۷، با رای اکثریت اعضای آن به فعالیت شرکت خاتمه داده شد و انحلال آن اعلام شد (روحانی، ۱۳۶۳: ۱۷۰).

۶. یافته‌ها

۱.۶ تامین منابع سهامی زراعی درگزین

فعالیت شرکت سهامی زراعی درگزین با بخش زراعی شروع شد و به تدریج به حوزه‌های دیگری همانند دامپروری، زنبورداری، مرغداری، صنایع دستی، آموزش، بهداشت و درمان و فرهنگ تسری پیدا کرد. شرکت درگزین به منظور تحقق اهداف پیش‌بینی شده خود در قانون به منابع مختلف مالی، نیروی انسانی، آب، ماشین‌آلات مکانیزه کشاورزی، سموم و کود و غیره نیاز داشت.

اسفندیار شهاب، نخستین مدیرعامل شرکت، (ساکما، ۲۳۰/۱۶۹۸۱) جهت برآوردن اهدافی که برای شرکت تعیین شده بود در صدد تامین منابع موردنیاز برآمد. وی با توجه به اینکه شرکت به تنهایی قادر به تامین سرمایه لازم برای امور تولیدی نبود، اقدام به دریافت وام نمود (بهپور و دهقانان، ۱۳۴۹: ۱۵). در جدول زیر می‌توان مقادیر وام‌های اخذ شده توسط شرکت را طی سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۳ مشاهده کرد.

همان‌گونه که در جدول زیر آمده، شرکت از ابتدای تاسیس اقدام به دریافت وام کرده است که به تدریج بر مبلغ و تنوع آن افزوده شد. شرکت از آغاز تاسیس تا سال ۱۳۵۳ تقریباً مبلغ ۳۵ میلیون و چهارصد هزار ریال وام دریافت کرد. در ابتدا سالیانه فقط یک بار وام به شرکت پرداخت می‌شد، اما با گذر زمان بر تنوع وام‌های پرداختی افزوده شده و هر سال دوبار وام با مدت بازپرداخت طولانی‌تری به آن پرداخت گردید (همایون‌مهر، ۱۳۵۳: ۱۸۴).

جدول ۲. وام پرداختی به شرکت سهامی زراعی درگزین
از ابتدای تاسیس تا سال ۱۳۵۳ (ریال)

نام شرکت	جمع کل وام (ریال)	سال ۱۳۴۷ وام ۵ ساله	سال ۱۳۴۸ وام ۵ ساله	سال ۱۳۴۹ وام ۵ ساله	سال ۱۳۵۰ وام ۵ ساله	سال ۱۳۵۱		سال ۱۳۵۲		سال ۱۳۵۳ وام ۵ ساله ۱-۵
						وام ۵ ساله	وام ۱۵ ساله	وام ۵ ساله	وام ۱۵ ساله	
درگزین	۳۵,۳۹۹,۱۵۳	۴,۹۹۳,۸۳۷	۲,۷۲۴,۷۷۸	۵,۱۴۱,۷۱۹	۲,۳۳۹,۴۱۹	۲,۰۰۰,۰۰۰	۲,۰۰۰,۰۰۰	۷,۰۰۰,۰۰۰	۲,۰۰۰,۰۰۰	۴,۰۰۰,۰۰۰

منبع: سازمان امور شرکت‌های سهامی زراعی به نقل از همایون‌مهر، ۱۳۵۳: ۱۸۴.

دولت در سال‌های نخستین تاسیس شرکت اقدام به پرداخت وام‌های متعددی کرد. هدف از آن تکمیل احداث شرکت و حمایت از آن جهت اجرای مسئولیت‌های محوله بود. در سال ۱۳۴۷ مبلغ آن ۱,۸۵۳,۵۱۷ ریال، در سال ۱۳۴۸ به میزان ۳,۵۵۱,۶۸۴ ریال و در سال ۱۳۴۹ مبلغ ۳,۴۹۴,۸۳۰ ریال بود. به عبارتی دیگر طی سه سال متوالی مبلغ ۸,۹۰۰,۰۳۱ ریال به این شرکت کمک مالی کرد (وزارت تعاون وامورروستاها، ۱۳۵۰: ۷۰).

مکانیزه کردن کشاورزی نیز یکی از اهداف دولت از تاسیس شرکت‌های سهامی زراعی بود لذا شرکت درگزین به منظور برآوردن این هدف به تهیه ماشین‌آلات کشاورزی نیاز مبرم داشت. در سال ۱۳۴۸، تعداد ۲۰ دستگاه ماشین‌آلات مکانیزه کشاورزی به ارزش ۱,۸۱۲,۸۲۰ ریال خریداری شد. در جدول زیر آمارهای مربوط به نوع، تعداد دستگاه‌های مکانیزه و ارزش آنها به تفکیک آمده است (بهپور و دهقانان، ۱۳۴۹: ۱۶). در سال زراعی ۱۳۴۹-۱۳۴۸ مساحت اراضی زیر کشت شرکت ۱۴۶۰ هکتار بود. با عنایت به اینکه انجام

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی ... (بهارسادات رضویان و دیگران) ۲۹۱

عملیات کشاورزی در این سال هنوز به صورت نیمه مکانیزه صورت می گرفت، شرکت به سرمایه گذاری بیشتری در این زمینه نیاز داشت. افزون بر آن، تسطیح اراضی حوزه عمل شرکت نیز به تامین سرمایه نیازمند بود. انجام امور زراعی به شیوه مکانیزه مستلزم وجود تعمیرگاه مجهز بود که علاوه بر سرمایه گذاری جهت ماشین آلات، مبلغی نیز باید برای این کار در نظر گرفته می شد (همان: ۳۴-۳۵).

جدول ۳. تعداد، نوع و قیمت ماشین آلات کشاورزی شرکت سهامی زراعی درگزین در سال ۱۳۴۸

نوع ماشین آلات	تعداد (دستگاه)	قیمت واحد ریال
تراکتور انیورسال یک دیفرانسیل رومانی	۲	۲۳۳.۳۰۰
گاو آهن سه خویش رومانی	۴	۲۰.۴۰۰
دیسک سنگین	۱	۶۳.۲۴۰
دیسک هیدرولیکی	۱	۳۲.۵۰۰
ماله ۱۲ فوت اوزرمن مدل ۳۲۹	۱	۱۰۵.۰۰۰
نهرکن	۱	۲۶.۰۰۰
مرزکش	۱	۱۶.۵۰۰
تریلر چهارچرخ	۱	۶۷۵۰۰
سمپاش موتوری	۴	۲۵.۲۸۰
کمباین ۱۲ فوت آلیس چالمرز	۱	۹۲۰.۰۰۰
تراکتور دو دیفرانسیل رومانی	۲	۲۵۶.۱۰۰
موور(علف چین) اسرائیلی	۱	۳۷.۰۰۰

در سال ۱۳۵۰ نسبت به سال ۱۳۴۸ در زمینه تجهیز شرکت به ماشین آلات کشاورزی تغییر قابل ملاحظه ای دیده می شود. به این صورت که در این سال تعداد ۴۲ دستگاه ماشین آلات کشاورزی تهیه شده بود. در جدول زیر می توان تعداد و نوع دستگاه ها را مشاهده کرد (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۵۱-۵۲).

جدول ۴. تعداد و نوع ماشین‌آلات کشاورزی در شرکت سهامی زراعی درگزين در سال ۱۳۵۰

نام شرکت سهامی زراعی	درگزين
تراکتور	۷
کامپان	۲
بلدوزر	۱
گاواهن	۷
ديسک	۳
لندلور	۱
مرزکش	۱
نهرکن	۱
چغندرکن	۳
علف بز	۲
کودپاش	۲
بدرپاش گندم	۲
بدرپاش دستی	۲
بدرپاش دستی	۱
بدرپاش دستی	۱
سمپاش موتوری	۶
سمپاش تراکتوری	۱
جمع	۴۲

منبع: وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۵۱-۵۲

یکی از مهم‌ترین مسائلی که پس از تاسیس شرکت به آن پرداخته شد تامین آب مورد نیاز آبیاری بود. افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی بدون انجام اقداماتی در این راستا بی نتیجه می‌ماند. همان‌گونه که در بالا اشاره شده است، اراضی سه روستای مذکور از منابع مختلف آبی برخوردار بودند اما شرکت با هدف تامین آب مورد نیاز برای اراضی زیر کشت به اقدامات مهمی دست زد.

منابع آب شرکت درگزين در آغاز تاسیس شامل رودخانه قره‌چای (درگزين) و پنج رشته قنات بود که دو رشته آن متعلق به روستای نوارینگی قلعه و سه رشته دیگر متعلق به روستای درگزين بود. میزان آب‌دهی قنات شرکت ۳۰۰ لیتر در ثانیه بود که پس از تشکیل آن اقداماتی در راستای بهبود آنها صورت گرفت. پس از لایروبی و گول‌گذاری چهار رشته از قنات، مقدار آب‌دهی آنها به ۴۸۰ لیتر بر ثانیه افزایش یافت. ادعا می‌شد که پس از لایروبی و گول‌گذاری رشته پنجم میزان آب قنات موجود به ۵۶۰ لیتر در ثانیه می‌رسید. افزون بر آن، شرکت به احداث یک قنات دیگر اقدام کرد که هزینه‌های پیش‌بینی شده آن ۱۰۰ هزار تومان بود. در کنار این قنات، متوسط حقبه شرکت در سال حدود ۱۴۰ لیتر در ثانیه بود (بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۱-۱۲). پس از تاسیس رشته ششم قنات شرکت، تغییراتی در مقدار آب در دسترس شرکت به وجود آمد. به طوری که مقدار آب شرکت که در بدو تشکیل آن برابر با ۴۴۰ لیتر در ثانیه بود در این سال به ۶۴۰ لیتر در ثانیه رسید (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۲۴-۲۵). در پاییز سال ۱۳۵۵، شرکت گزارشی از

اقدامات خود را در زمینه تامین آب مورد نیاز ارائه کرده است. طبق این گزارش، تعداد هفت رشته قنات و یک رودخانه، آب مورد نیاز شرکت را فراهم می‌کردند. مقدار آب استحصال شده از این قنات ۵۴۰ لیتر در ثانیه و از رودخانه بین ۸۰ تا ۱۴۰ لیتر در ثانیه بود. در این سال ۶ کیلومتر از نهرها و ۱۹۰ کیلومتر از قنات شرکت لایروبی و ۲ کیلومتر نهر جدید احداث و ۱۷۵ حلقه چاه قنات تاسیس شد (ساکما، ۹۱/۳۲۰/۱۱۴۰۰۶۶). شرکت در سال ۱۳۵۶ در ۱۱۵ هکتار از اراضی زیر کشت یونجه از آبیاری بارانی استفاده کرد که نشان‌گر دگرگونی در شیوه آبیاری نسبت به گذشته قلمداد می‌شود (روحانی، ۱۳۶۳: ۱۷۱).

شرکت با به خدمت گرفتن مبالغ زیادی سرمایه مالی، بهره‌گیری از دستگاه‌های مکانیزه کشاورزی و افزایش منابع آب توانست سطح اراضی مزروعی و زیر کشت خود را به‌طور قابل توجهی افزایش دهد. بدین ترتیب که پیش از تشکیل آن، روستاهای محدوده شرکت دارای ۵۲۰ هکتار زمین آبی و ۳۰۰ هکتار زمین دیم بودند (بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۸).

اما وزارت تعاون و امور روستاها (۱۳۵۰: ۱۱) وسعت اراضی آبی و دیم شرکت را به ترتیب ۵۵۱ و ۲۰۰ هکتار و مساحت اراضی زیر کشت محصولات صیفی را ۱۵۰ هکتار و در مجموع کل زمین‌های زیر کشت را ۹۰۱ هکتار اعلام کرد. وجود این اختلاف در سطح اراضی زیر کشت می‌تواند ناشی از این امر باشد که آمارهای اعلامی مربوط به سال‌های متفاوتی باشد. در جدول زیر می‌توان تغییر وسعت اراضی زیر کشت شرکت را مشاهده کرد (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۱۶-۲۰). با عنایت به داده‌های بالا در سال اول تاسیس شرکت، سطح زیر کشت اراضی نسبت به سال قبل از آن ۲۵ درصد افزایش داشته است. در سال دوم نیز در مقایسه با سال اول تقریباً ۶ درصد رشد نشان می‌دهد. طبق پیش‌بینی‌هایی که به‌منظور افزایش سطح زیر کشت شده بود، در سال ۱۳۵۰ مساحت آن باید ۱۰ درصد رشد می‌کرد.

جدول ۵. تغییر مساحت اراضی زیر کشت شرکت سهامی زراعی درگزین طی سال‌های ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۰

پیش‌بینی سطح زیر کشت سومین سال فعالیت (۱۳۴۹-۱۳۵۰) به هکتار			سطح زیر کشت دو سال بعد از تشکیل شرکت (۱۳۴۸-۱۳۴۹) به هکتار			سطح زیر کشت سال بعد از تشکیل شرکت (۱۳۴۷-۱۳۴۸) به هکتار			سطح زیر کشت سال قبل از تشکیل شرکت (۱۳۴۶-۱۳۴۷) به هکتار		
رژیم	محصولات صیفی	محصولات شتوی	رژیم	محصولات صیفی	محصولات شتوی	رژیم	محصولات صیفی	محصولات شتوی	رژیم	محصولات صیفی	محصولات شتوی
۱۳۲۰	۲۵۰	۱۰۷۰	۱۱۹۶	۱۴۱	۱۰۵۵	۱۱۲۷	۲۰۷	۹۲۰	۹۰۱	۱۵۰	۷۵۱

منبع: وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۱۶-۲۰

برپایه آمارهای دیگر که فرمانداری کل همدان گزارش کرده است سطح زیر کشت اراضی آبی در سال زراعی ۱۳۴۸-۱۳۴۹ به ۹۲۰ هکتار یعنی نزدیک به دوبرابر قبل از تشکیل شرکت رسید. این شرکت برنامه‌ریزی کرده بود که در سال ۱۳۵۰ این مقدار را به ۱۰۱۵ هکتار معادل با بیش از دوبرابر زراعت آبی قبل از تاسیس شرکت افزایش دهد و مجموعاً سطح زیر کشت اراضی آبی و دیم را به ۱۳۳۵ هکتار برساند (اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی فرمانداری کل همدان، ۱۳۴۹: ۲-۳). طبق داده‌های یکی از مطالعات انجام شده در خصوص وضعیت کشاورزی همدان، شرکت در سال ۱۳۵۶ با تسطیح ۱۶۵۰ هکتار از اراضی خود سطح زیرکشت اراضی خود را به شکل قابل توجهی افزایش داد (روحانی، ۱۳۶۳: ۱۷۰). با مقایسه مساحت اراضی زیر کشت یک سال قبل از تاسیس شرکت با مقدار آن در سال ۱۳۵۶ می‌توان به این نتیجه رسید که طی ۱۰ سال زمین‌های زیرکشت ۸۳ درصد رشد کرد.

شرکت اقدامات مهمی را به‌منظور تهیه کود شیمیایی موردنیاز صورت داد. با توجه به داده‌های آماری سال ۱۳۴۹، شرکت در مجموع ۱۱۷/۵ تن کود شیمیایی استفاده کرده بود (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۴۵). طبق اظهارات ازکیا (۱۳۵۰: ۷۰-۷۱)، شرکت در سال ۱۳۴۸ تقریباً مقدار ۱۲۰ کیلو در هکتار و در سال ۱۳۴۹ برای هر هکتار زمین ۱۵۰ کیلو کود شیمیایی به‌کار برد. در این سال مسئولان شرکت برای کودپاشی اراضی مزروعی دو دستگاه کودپاش تراکتوری خریداری کردند (اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی فرمانداری کل همدان، ۱۳۴۹: ۲).

به‌کارگیری سموم دفع آفات یکی دیگر از اقدامات مهم شرکت برای افزایش تولیدات زراعی بود. داده‌ای مبتنی بر مقدار سموم استفاده شده در سال‌های زراعی مختلف شرکت در دسترس نیست بنابراین به‌منظور تشخیص میزان استفاده از سموم به‌کار رفته، باید از تعداد دستگاه‌های مکانیزه سمپاش بهره برد. در سال ۱۳۴۸، تعداد ۴ دستگاه سمپاش موتوری به ارزش ۲۵.۲۸۰ ریال خریداری شده بود که در سال ۱۳۴۹ به ۶ دستگاه رسید. به‌علاوه، در این سال یک دستگاه سمپاش تراکتوری تهیه شده و مورد استفاده قرار گرفت. این ارقام حاکی از به‌کارگیری سموم دفع آفات نباتی به‌صورت گسترده در سال‌های دوم و سوم تاسیس شرکت است (اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی فرمانداریکل همدان، ۱۳۴۹: ۲؛ وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۵۱).

۲.۶ روابط سهامداران شرکت سهامی زراعی درگزین با شرکت

طبق ماده (۲) قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی، کشاورزان، خرده‌مالکان و برزگران حوزه عمل شرکت‌ها مکلف شدند تا اراضی تحت تملک خود را به شرکت واگذار نمایند. در هر یک از واحدهای روستایی سهامداران شرکت‌های سهامی زراعی حق استفاده مطلق و دائم اراضی را که در اختیار داشتند به شرکت واگذار می‌کردند و متناسب با ارزش این حق و مقدار و موقعیت زمین مربوط و ارزش عوامل زراعی تعدادی از سهام شرکت را که وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی بر اساس مقررات پیش‌بینی شده در اساسنامه این قبیل شرکت‌ها موضوع ماده (۵) این قانون تعیین می‌کرد دریافت می‌نمودند (قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی). رضایت ۵۱ درصد از مضمولان قانون برای تشکیل شرکت‌ها کفایت می‌کرد، لذا ۴۹ درصد از کسانی که مشمول قانون می‌شدند و ممکن بود با تاسیس این شرکت‌ها مخالف باشند، در عمل، نادیده گرفته می‌شدند. به‌عبارتی دیگر، دولت با اعمال قدرت فائقه خود بر مضمولان این قانون از همان ابتدا چهره اقتدارآمیز خود را نشان داد. مسئولان شرکت‌ها به‌مثابه نمایندگان دولت، مجری سیاست‌های آن در روستاهای مشمول قلمداد می‌شدند و رابطه سلسله‌مراتبی بین دولت، مسئولان شرکت و ساکنان حوزه عمل شرکت جاری گشت. به‌این معنا که دولت از طریق شرکت‌های سهامی زراعی در روستاها نفوذ کرده و روستاییان به‌طور مستقیم با ماموران دولت مواجه شدند. از یک سو مسئولان شرکت برابر دولت پاسخگو بودند و از سوی دیگر آنها بر روستاییان اعمال قدرت

می‌کردند. مطابق قانون، در صورت بروز اختلاف بین مسئولان شرکت و سهامداران، دولت به‌طور مستقیم ورود کرده و به حل اختلافات فی‌مابین می‌پرداخت.

تعداد سهامداران شرکت ۴۲۴ نفر بود که ۴ نفر از آنها زن، ۱۲ نفر خرده‌مالک و مابقی کشاورز بودند (بهپور و دهقانیان، ۱۳۴۹: ۱۴، ۳۹). سهامداران بسته به مقدار اراضی که به شرکت واگذار کرده بودند دارای تعداد سهام متفاوتی بودند. بنابراین به‌منظور بررسی دقیق نحوه واکنش آنها نسبت به دگرگونی‌های ایجاد شده باید تعداد سهام گروه‌های مختلف را بررسی کرد. تعداد سهام گروه‌های مختلف سهامدار شرکت در سال ۱۳۴۹ در جدول زیر آمده است (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۱۴).

جدول ۶. وضعیت توزیع سهام میان سهامداران شرکت سهامی زراعی درگزین در سال ۱۳۴۹

نام شرکت	۱ سهم	۲ سهم	۳ سهم	۴ سهم	۵ سهم	۶ سهم	۷ سهم	۸ سهم	۹ سهم	۱۰ سهم	جمع
درگزین	۲۶	۶۸	۱۰۶	۱۰۶	۳۶	۲۵	۱۵	۱۶	۲۳	۱۷۰۶۹	

چنان‌که در جدول بالا آمده است، نیمی از سهامداران یعنی ۲۱۲ نفر دارای ۲۱ تا ۴۰ سهم، ۹۴ نفر ۱ تا ۲۰ سهم و ۳۶ نفر ۴۱ تا ۵۰ سهم بودند. بنابراین ۳۴۲ نفر از سهامداران برابر با حدود ۸۱ درصد آنها کمتر از ۵۰ سهم داشتند. تعداد ۵۶ نفر نیز دارای ۵۱ تا ۸۰ سهم و تنها ۲۳ نفر دارای ۸۱ سهم به بالا بودند (همان). اختلاف در مالکیت تعداد سهام بین سهامداران سه روستای حوزه عمل شرکت نیز تفاوت چشمگیری با یکدیگر داشت. در روستای درگزین حداقل سهم ۱/۶ و حداکثر ۱۱۱ سهم بود. در مقابل، در روستای نوارینگی قلعه حداکثر سهام به ۶۱۷ سهم می‌رسید (ازکیا، ۱۳۵۰: ۱۴۳). سهامداران تحت تاثیر تعداد سهام خود دیدگاه متفاوتی نسبت به مسئولان شرکت داشتند.

اعضای هیئت‌مدیره شرکت از میان سهامداران روستاهای محدوده بودند. از روستای درگزین دو نماینده و از روستای دیگر یک نماینده به عنوان هیئت‌مدیره فعالیت می‌کردند. رئیس هیئت‌مدیره شرکت نیز که مدیرعامل فروشگاه تعاونی روستای درگزین بود از خرده‌مالکان روستا و مباشر سایر خرده‌مالکان بود. سهامداران با عضویت او در هیئت‌مدیره مخالف بودند و یک بار او را مجبور به استعفا کردند، اما با تصمیم مجمع عمومی استعفای او رد شد (ازکیا، ۱۳۵۰: ۱۲۳). چنان‌که مشاهده می‌شود خرده‌مالکان روستا که پیش از

اصلاحات ارضی جزو طبقات بالای جامعه روستایی بودند پس از تاسیس شرکت نیز موقعیت خود را بازیافتند. محتمل است که تعداد سهام آنها نسبت به سایر سهامداران بیشتر بوده است لذا تشکیل شرکت می‌توانست منافع مالی و جایگاه آنها را حفظ کند. این مسئله سایر سهامداران شرکت به‌ویژه روستای درگزین را علیه آنها تحریک نمود و خواستار استعفای آنها شدند. به عبارت دیگر اختلافات بین کشاورزان و مالکان در نظام ارباب-رعیتی به تقابلات آنها در ساحت شرکت سهامی زراعی درگزین تبدیل شد.

روابط بین سهامداران با اعضای هیئت‌مدیره به‌طور کلی دوستانه نبود، زیرا آنها را نماینده واقعی خود نمی‌پنداشتند. مرکزیت درگزین به عنوان محل استقرار شرکت نیز اختلافاتی را بین سهامداران روستاهای مختلف به وجود آورده بود. رئیس هیئت‌مدیره و یکی از اعضای آن از اهالی این روستا بودند. آنها از طرف خویشاوندان و دوستان خود حمایت می‌شدند اما سایر سهامداران دیدگاه مثبتی به آنها نداشتند. به اعتقاد سهامداران شیوه انتخاب اعضای این هیئت ناعادلانه و غافلگیرکننده بود. به این صورت که آنها توسط مهندسان شرکت انتخاب و در مجمع عمومی رای آورده بودند. سهامداران اذعان داشتند که به علت حضور مسئولان و مدیر کل اصلاحات ارضی قادر به ابراز مخالفت نشدند (همان: ۱۲۴-۱۲۵). روابط تنش‌آمیز میان سهامداران و هیئت‌مدیره نشان‌گر تعارض بین ساختار قدرت تحمیل شده از بالا و کنش آگاهانه کارگزاران است. سهامداران با بی‌اعتمادی و ناراضیاتی خود، برابر بازتولید ساختار قدرت مقاومت نشان دادند. اعمال قدرت از بالا عامل مهمی در ابراز ناراضیاتی آنها بود. به طوری که به گفته ازکیا ۷۵ درصد سهامداران معتقد بودند که در انتخاب اعضای هیئت‌مدیره پارتی‌بازی شده است (همان). اعضای هیئت‌مدیره همان خورده مالکان سابق روستاها بودند و این بار با قرار گرفتن در رأس شرکت به اعمال قدرت آنها بر روستاییان رسمیت داده شد. این وضعیت بیانگر بازتولید ساختار قدرت پیشین در قالب یک نهاد جدید است.

طبق پیمایشی که ازکیا انجام داده است ۵۶ درصد از سهامداران اعضای هیئت‌مدیره را نماینده حقیقی خود نمی‌دانستند و بر این باور بودند که قادر به حمایت از حقوق سهامداران نیستند. ۸۴ درصد نیز معتقد بودند اعضای هیئت‌مدیره نباید بار دیگر انتخاب شوند. بی‌اعتمادی به اعضای هیئت‌مدیره در عدم مراجعه سهامداران به شرکت جهت انجام امور خود تبلور یافت. در سال ۱۳۴۹، حدود ۷۱ درصد از آنها اظهار کرده بودند که برای انجام کارهای خود به شرکت مراجعه نمی‌کنند. طبق اظهارات ۶۴ درصد از آنها، اعضای

هیئت‌مدیره توجهی به امورات آنها نداشته‌اند. برخلاف عدم محبوبیت اعضای هیئت‌مدیره میان سهامداران، مدیرعامل شرکت مورد توجه آنها و از خوشنامی زیادی بین سهامداران برخوردار بود. دلیل محبوبیت او، سخت‌کوشی او در انجام امور شرکت بود. حدود ۵۶ درصد از سهامداران به‌منظور حل مشکلات خود به او مراجعه کرده و ۸۳ درصد آنها از پاسخگویی او رضایت داشتند. روابط سهامداران با کارشناسان شرکت تیره بود که دلیل این مسئله بد رفتاری یکی از کارشناسان با آنها بود. از یک سو آنها سهامداران را در امور کشاورزی طرف مشورت قرار نداده بودند، از سوی دیگر سهامداران کارشناسان را در امر زراعت صاحب‌نظر نمی‌دانستند. در نهایت، مواجهه آنها با یکدیگر به برخورد مستقیم و اخراج یکی از کارشناسان شرکت منجر شد (همان: ۱۲۶-۱۳۰). واکنش آگاهانه سهامداران از طریق بی‌اعتمادی، عدم مراجعه و درگیری با کارشناسان پاسخی مقابل سلطه ساختار جدید قدرت در این روستاها و نمایان‌گر تلاش آنها برای تغییر روابط ناعادلانه قدرت است.

جدول ۷. نظرات سهامداران در خصوص مراجعه به هیئت‌مدیره و مدیرعامل شرکت درگزین جهت انجام کار در سال ۱۳۴۹

		مدیرعامل				هیئت‌مدیره						
جمع		مراجعه نکرده‌اند		مراجعه کرده‌اند		جمع		مراجعه نکرده‌اند		مراجعه کرده‌اند		تعداد سهام
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱۰۰	۷۵	۴۴	۳۳	۵۶	۴۲	۱۰۰	۷۵	۷۰/۷	۵۳	۲۹/۳	۲۲	جمع
۱۰۰	۷	۵۷/۲	۴	۴۳/۸	۳	۱۰۰	۷	۸۵/۷	۶	۱۴/۳	۱	کمتر از ۱۵ سهم
۱۰۰	۳۲	۴۰/۶	۱۳	۵۹/۴	۱۹	۱۰۰	۳۲	۵۶/۳	۱۸	۴۳/۷	۱۴	۱۵ تا ۲۹
۱۰۰	۲۱	۴۷/۶	۱۰	۵۲/۴	۱۱	۱۰۰	۲۱	۷۶/۳	۱۶	۲۳/۸	۵	۳۰ تا ۳۹
۱۰۰	۱۵	۴۰	۶	۶۰	۹	۱۰۰	۱۵	۸۶/۷	۱۳	۱۳/۳	۲	۴۰ و بیشتر

منبع: (ازکیا، ۱۳۵۰: ۲۲۲-۲۲۳)

روحانی یکی از دلایل تیرگی روابط بین سهامداران و مسئولان شرکت را دخالت ندادن آنها در اداره امور شرکت عنوان می‌کند. به گفته او، طبق قانون تشکیل شرکت‌های سهامی

زراعی، اداره امور شرکت‌ها باید با مشارکت اعضا و مدیریت هیئت‌مدیره انجام می‌پذیرفت اما این موضوع مورد غفلت واقع شد. مسئولان شرکت بدون توجه به نظر سهامداران، شرکت را اداره می‌کردند و این مسئله به فقدان همکاری و روابط نامناسب بین آنها منجر شد (روحانی، ۱۳۶۳: ۱۶۹). مطالعات از کیا این موضوع را تایید می‌کند، براساس تحقیقات او، از مجموع ۷۵ نفر ۶۴ درصد آنها معتقد بودند که توانایی اظهار عقیده درباره برنامه و امور شرکت را ندارند (از کیا، ۱۳۵۰: ۲۴۳). در واقع، ساختار شرکت قدرت را در دست مدیران آن متمرکز کرد و امکان مشارکت سهامداران را محدود نمود. در نتیجه، روابط اجتماعی درون شرکت به جای همکاری، بی‌اعتمادی و انفعال را بازتولید نمود.

فقدان همکاری سهامداران با مسئولان و کارکنان آن در خودداری آنها در انجام مسئولیت‌هایشان تبلور یافت. سهامداران، کارکنان شرکت را به‌مثابه کارفرمایان خود تلقی می‌کردند، بنابراین سعی می‌کردند از انجام وظایف خود سر باز زنند یا اهمال کنند. هر ۱۹ نفر کارگر توسط یک سرکارگر کنترل می‌شد و زمانی که سرکارگر مزرعه را ترک می‌کرد، کارگران نیز دست از کار می‌کشیدند و وظایف خود را انجام نمی‌دادند (از کیا، ۱۳۵۰: ۷۵). عوامل دیگری موجب تشدید وخامت روابط سهامداران با مسئولان شرکت شد. یکی از این عوامل عدم پرداخت دستمزد سهامدارانی بود که به‌عنوان کارگر برای شرکت فعالیت می‌کردند. در اواخر شهریور سال ۱۳۵۵ که شرکت مشغول کاشت محصولات پاییزه بود، کارگران به علت روشن نبودن وضعیت پرداخت دستمزد خود حاضر به آبیاری سطح زیرکشت نشدند و این مسئله خطر از بین رفتن محصولات مختلف به‌ویژه سرمازدگی خشخاش را به وجود آورد (ساکما، ۳۲۰/۹۱). مقاومت کارگران و سهامداران به معنای وجود بحران در بازتولید ساختار نهادی شرکت تلقی می‌شود. آنها که تحت تاثیر اعمال قدرت مدیران شرکت دچار انفعال شده بودند، جهت بازتعریف رابطه قدرت در شرکت اقدام کردند.

۷. تحلیل

۱.۷ پیامدهای اجتماعی نحوه رویارویی سهامداران با شرکت سهامی زراعی

درگزین

تشکیل شرکت سهامی زراعی درگزین مصداق بارزی از بازتولید ساختار قدرت پیشین در ساحتی نوین است. به این ترتیب که ساختار شرکت با حفظ رابطه عمودی و تمرکز منابع در دست خرده مالکان، شکل جدیدی از نظام ارباب-رعیتی را احیا نمود.

بازتولید ساختار نابرابر قدرت پس از شکل‌گیری شرکت را می‌توان در نظر سهامداران درباره عوامل تعیین‌کننده استخدام کارگر در آن مشاهده کرد. گروه‌های مختلف سهامدار درباره این موضوع دارای اشتراک نظر بودند. از تعداد ۵۷ نفر از آنها ۷۶ درصد بر این باور بودند که آشنایی و خویشاوندی با اعضای هیئت‌مدیره مولفه اصلی استخدام در شرکت بوده است. این مسئله به وضوح فقدان فرصت برابر جهت اشتغال در شرکت را آشکار می‌کند. به گونه‌ای که اعضای هیئت‌مدیره با به‌کارگیری خویشاوندان و نزدیکان خود مانع از ایجاد فرصت برابر برای اشتغال سهامداران شدند (ازکیا، ۱۳۵۰: ۲۲۰).

سهامداران معتقد بودند که هیئت‌مدیره و مدیرعامل تصمیم‌گیرنده اصلی میزان دستمزد کارگران شرکت هستند. این نسبت برای هیئت‌مدیره تقریباً ۳۵ درصد و برای مدیرعامل ۴۳ درصد بود. به تعبیری دیگر، آنها هیچ‌گونه نقشی برای خود قائل نبودند و به عنوان سهامدار شرکت نقشی در این زمینه ایفا نمی‌کردند (همان: ۲۲۱). ساختار سلسله‌مراتبی شرکت از یک سو سهامداران را در اعمال نظر در امور شرکت محدود کرد، و از سوی دیگر رفتار و ادراک آنها را در خصوص جایگاه‌شان در شرکت شکل داد. دیدگاه آنها درباره فقدان اثرگذاری بر دستمزد خود ناشی از این واقعیت است که ساختار قدرت شرکت به استمرار نابرابری اجتماعی انجامید و الگوی روابط قدرت را بازتولید کرد.

سهامداران علاوه بر آنکه معتقد بودند که از سوی هیئت‌مدیره و مدیرعامل شرکت مورد مشورت قرار نمی‌گیرند، بلکه بر این باور بودند که کارشناسان شرکت نیز حاضر به مشورت با آنها در امور کشاورزی نیستند. از تعداد ۶۸ نفر از سهامداران حدود ۹۱ درصد آنها بر این عقیده بودند که کارشناسان از آنها در انجام امور کشاورزی نظرخواهی نمی‌کنند. چنان‌که ۵۷ درصد سهامداران اظهار کرده‌اند که کارشناسان از نظرات آنها کم استفاده می‌کردند و ۴۳ درصد نیز گفته‌اند که آنها هیچ استفاده‌ای از تجربیات سهامداران نکرده‌اند.

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی ... (بهارسادات رضویان و دیگران) ۳۰۱

(همان: ۲۵۱-۲۵۲). علی‌رغم اینکه سهامداران تجارب زیادی در امور کشاورزی داشتند و سالیان مدید به این امر مشغول بودند، با تاسیس شرکت به یکباره کنار گذاشته شدند. این نحوه برخورد کارشناسان بازتولید نابرابری قدرت و نادیده گرفتن دانش سهامداران را تضمین کرده و آنها را به پذیرش نقش انفعالی خود سوق داد.

جدول ۸. نظر سهامداران درباره چگونگی مشورت کارشناسان با آنها در امور کشاورزی در سال ۱۳۴۹

تعداد سهام	مشورت می‌کنند		مشورت نمی‌کنند		جمع	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
جمع	۷	۹/۴	۶۸	۹۰/۶	۷۵	۱۰۰
کمتر از ۱۵ سهم	-	-	۷	۱۰۰	۷	۱۰۰
۱۵ تا ۲۹	۳	۹/۴	۲۹	۹۰/۶	۳۲	۱۰۰
۳۰ تا ۳۹	۱	۴/۸	۲۰	۹۵/۲	۲۱	۱۰۰
۴۰ و بیشتر	۳	۲۰	۱۲	۸۰	۱۵	۱۰۰

نابرابری قدرت از یک‌سو میان سهامداران و مسئولان و کارشناسان شرکت و از سوی دیگر بین سهامداران بزرگ و سهامداران کم‌سهم وجود داشت. سهامدارانی که تعداد سهام بیشتری داشتند در مراتب اجتماعی- اقتصادی بالاتری نسبت به سهامداران کم‌سهم قرار گرفتند. میزان نفوذ سهامداران به تبع تعداد سهام آنها از یکدیگر متمایز بود. داده‌های حاصل از مطالعات از کیا این موضوع را تایید می‌کند، به طوری که ۸۶ درصد سهامداران کمتر از ۱۵ سهم و ۷۵ درصد سهامداران ۱۵ تا ۲۹ سهم معتقد بودند که قادر به اظهار نظر در امور شرکت نیستند. در حالی که، این نسبت برای سهامداران ۳۰ تا ۳۹ سهم ۴۸ و برای گروه ۴۰ سهم و بیشتر ۵۳ درصد بود. سهامداران معتقد بودند که تشکیل شرکت برای کسانی که سهم بیشتری دارند مفیدتر بوده است. از تعداد ۲۴ نفر، ۳۲ درصد آنها اذعان کرده‌اند که تشکیل شرکت بیشتر به نفع سهامداران بزرگ بوده است. از تعداد ۲۲ نفر، ۲۹ درصد آنها نیز اظهار داشته‌اند که کسانی که در شرکت کار می‌کردند نفع بیشتری برده‌اند (همان: ۲۳۱، ۲۴۳). این آمارها حاکی از آن است که ساخت نابرابر قدرت در شرکت هم نتیجه توزیع سهام و عامل بازتولید سلسله‌مراتب اجتماعی- اقتصادی بود. سهامداران بزرگ با سهام

بیشتر دسترسی بیشتری به منابع داشتند، در نتیجه توان نفوذ و اثرگذاری آنها برابر سهامداران کم‌سهم به مراتب بیشتر بود.

ساخت نابرابر قدرت در شرکت به رویارویی کارگرانی که برای آن کار می‌کردند منجر شد. آنها با خودداری از انجام کشاورزی قدرت شرکت را به چالش کشیدند. این اقدام به تغییر نظام بهره‌برداری زراعی و پیدایش نظام بهره‌برداری «تناژی» انجامید. گروه‌های سهامداران قراردادهایی به صورت تناژی منعقد می‌کردند و در مقابل تولید و تحویل هر تن محصولات زراعی پول یا بخشی از محصول را دریافت می‌نمودند. گروه‌ها از طریق یک رابط با شرکت ارتباط داشتند و شرکت در امور آنها مداخله نمی‌کرد. تعداد آنها در سال ۱۳۴۸، ۱۴ گروه بود. شرکت با هدف جلب همکاری آنها به پرداخت مساعده ۱۰۰۰۰ ریالی اقدام کرد. آنها معتقد بودند که پس از تشکیل شرکت درگزين به رعایای دولت تبدیل شدند. آنچه که آنها در توصیف وضعیت خود به کار می‌بردند اصطلاح «رعیت دولتی» بود (همان: ۷۵-۷۶). به‌طور کلی ساخت نابرابر قدرت به کنش‌های مواجهه‌ای سهامداران منجر شد. آنها ساختار شرکت را به چالش کشیدند و با تقابل خود به تغییر و بازتولید ساخت جدید شرکت اقدام نمودند.

سهامداران تاسیس شرکت را به معنای از دست رفتن حیثیت‌شان تعبیر می‌کردند. در سال ۱۳۴۷ حدود ۵۷ درصد از خانوارها معتقد بودند که با عضویت در شرکت از حیثیت اجتماعی آنها کاسته شده است. این نسبت در سال ۱۳۴۸ حدود ۴۳ درصد بود. مقایسه این دو رقم نشان می‌دهد که عقیده سهامداران نسبت به کاهش حیثیت اجتماعی آنها چندان پایدار نبوده است. بیشتر سهامداران معتقد بودند که مالکیت نقش اساسی در احترام و حیثیت اجتماعی آنها دارد. از مجموع ۶۱ نفر افراد مورد مطالعه ۸۱ درصد آنها بر تاثیرگذاری مالکیت بر جایگاه اجتماعی خود صحنه گذاشته‌اند (ازکیا، ۱۳۵۰: ۱۳۸، ۲۲۶).

۲.۷ پیامدهای اقتصادی چگونگی مواجهه سهامداران با شرکت سهامی زراعی

درگزين

دولت در راستای افزایش بهره‌وری کشاورزی حمایت‌های مالی زیادی از شرکت درگزين به عمل آورد و منابع مختلف مورد نیاز آن را تامین نمود. این حمایت‌ها در بازدهی بخش زراعی شرکت نقش مؤثری ایفا کرد. سطح زیر کشت پیش از تشکیل شرکت ۸۲۰ هکتار بود (بهپور و دهقانان، ۱۳۴۹: ۳۱) که در سال ۱۳۵۶ به ۱۶۵۰ هکتار رسید و تقریباً دو

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی ... (بهارسادات رضویان و دیگران) ۳۰۳

برابر شد (روحانی، ۱۳۶۳: ۱۷۰). مطابق با داده‌های جدول زیر، هزینه‌های متغیر پیش از شکل‌گیری شرکت ۳۸۱۹۲۰۰ ریال بود که در سال ۱۳۵۳ به ۱۲۰۵۸۳۹۱۷ ریال رسید این تغییر معادل با ۲۲۹ درصد رشد، بود. درآمد متوسط یک هکتار قبل از تاسیس شرکت ۲۳۱۲ ریال بود که در سال ۱۳۴۸ به مقدار ۸۷۸۵ ریال افزایش پیدا کرد، به عبارتی دیگر درآمد هر هکتار به‌طور میانگین ۲۸۰ درصد رشد داشته است. درآمد خالص نیز پیش از تشکیل شرکت ۱۸۹۵۸۰۰ ریال بود که در سال ۱۳۵۳ به میزان ۱۱۰۹۳۲۹۳ ریال رسید که معادل ۴۸۵ درصد رشد بود (بهپور و دهقانان، ۱۳۴۹: ۳۱؛ همایون‌مهر، ۱۳۵۳: ۱۸۷). این ارقام نشان می‌دهد که تشکیل شرکت به افزایش بهره‌وری زراعی در روستاهای حوزه عمل آن منجر شده است. بخشی از آن ناشی از حمایت‌های مالی دولت از شرکت بود، اما بخش دیگر آن را می‌توان به تغییر بهره‌برداری اراضی و به‌کارگیری شیوه تناژی نسبت داد. با عنایت به اینکه پرداخت دستمزد و سهم آنها به میزان محصولاتی که تولید می‌کردند وابسته بود، آنها جهت افزایش محصولات زراعی تلاش بیشتری می‌کردند (ازکیا، ۱۳۵۰: ۷۸). آنچه می‌توان ادعا کرد این است که تقابل کارگران برابر شرکت به تغییر نظام بهره‌برداری زراعی و در نتیجه تغییر ساخت قدرت شرکت منتهی شد. مدیران شرکت نیز با کنش آگاهانه این تغییر را پذیرفتند که در رشد بازدهی بخش زراعی تاثیر مستقیم گذاشت.

جدول ۹. مقایسه سطح زیرکشت، هزینه‌های متغیر، درآمد خالص، درآمد متوسط یک هکتار برای عملیات زراعی طی سال‌های ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۶

مراحل مختلف	سطح زیرکشت (هکتار)	درآمد خالص (ریال)	هزینه‌های متغیر (ریال)	درآمد متوسط یک هکتار (ریال)
پیش از تشکیل شرکت	۸۲۰	۱۸۹۵۸۰۰	۳۸۱۹۲۰۰	۲۳۱۲
سال ۱۳۴۷-۱۳۴۸	۱۲۹۱	۶۸۱۱۸۶۷	۵۶۹۶۵۲۳	۵۲۷۶
۱۳۴۸-۱۳۴۹	۱۴۱۰	۱۲۳۸۶۸۴۰	۹۰۱۱۵۱۶۰	۸۷۸۵
۱۳۵۲-۱۳۵۳	---	۱۱۰۹۳۲۹۳	۱۲۰۵۸۳۹۱۷	---
۱۳۵۶	۱۶۵۰	---	---	---

بهره‌وری شرکت طی سال‌های متوالی در حال رشد بود اما طبق مباحث بالا، حمایت‌های مالی دولت به شرکت ادامه پیدا کرد. لذا، می‌توان ادعا کرد که بخشی از رشد بهره‌وری شرکت ناشی از حمایت مالی دولت بود و شرکت از لحاظ ساختاری هم‌چنان به دولت وابسته بوده است. با وجود تغییر در نظام بهره‌برداری تحت فشار سهامداران و

کارگران، ساختار کلان اقتصاد شرکت هم‌چنان وابسته به دولت باقی ماند و فعالیت‌های آن این وابستگی را تداوم بخشید.

بنابر داده‌های سازمان امور شرکت‌های سهامی زراعی به نقل از همایون‌مهر، متوسط درآمد سهامداران قبل از تأسیس شرکت در مقایسه با سال ۱۳۵۳ به طرز چشم‌گیری رشد نشان می‌دهد. سهامداران پیش از شکل‌گیری شرکت به‌طور متوسط ۳۰۹۴۹ ریال درآمد داشتند که این مقدار در سال ۱۳۵۳ به ۴۶۸۶۸ ریال افزایش یافت. به عبارت دیگر، متوسط درآمد هر سهامدار از محل‌های مختلف طی سال ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۳ به میزان ۱۰۸۶ درصد رشد کرده است (همایون‌مهر، ۱۳۵۳: ۱۹۱).

جدول ۱۰. مقایسه متوسط درآمد خالص سهامداران حاصل از فعالیت شرکت سهامی زراعی درگزین (به ریال)

درآمد سهامداران قبل از تشکیل شرکت	۱۳۴۸	۱۳۴۹	۱۳۵۰	۱۳۵۱	۱۳۵۲	۱۳۵۳	افزایش درآمد سهامداران در سال ۱۳۵۳ نسبت به قبل از تشکیل شرکت
۳۰۹۴۹	۵۰۰۰۰	۷۵۰۰۰	۱۱۰۰۰	۹۰۰۰	۷۵۰۰۰	۷۵۰۰۰	۴۲۰۹۱۹

درآمد سهامداران از دو محل سود سهام و دستمزد تأمین می‌شد. عده‌ای از سهامداران به روش تناژی به امر زراعت مشغول بودند و عده دیگری نیز در بخش‌های مختلف مانند چوپانی، باغداری، مامور آبیاری، رانندگی تراکتور و غیره اشتغال داشتند. از سود ویژه سهام مبالغی برای ذخیره قانونی به مقدار ۱۵ درصد، برای عمران ۲۰ درصد و ۱ درصد برای بیمه درمانی روستاییان کسر می‌شد. بنابراین، دریافتی سهامداران بابت سود سهام کمتر از مبالغی بود که در جدول بالا آمده است (همان: ۱۹۲-۱۹۳).

با وجود افزایش درآمد سهامداران در قیاس با پیش از شکل‌گیری شرکت، اما بخش قابل توجهی از درآمد آنها ناشی از فعالیت آنها در خارج از شرکت بوده است. طبق آمارهایی که در جدول زیر آمده است، سهامداران کمتر از ۱۵ سهم فقط ۱۵ درصد درآمد خود را از شرکت به‌دست می‌آوردند. این نسبت برای گروه‌های با سهم بیشتر حداقل ۳۰ درصد بود (ازکیا، ۲۰۱۲: ۱۳۵۰). این داده‌ها بر وجود نابرابری در دسترسی به منابع شرکت صحنه می‌گذارد. سهامداران کم‌سهم نسبت به شرکت منفعل بودند و از مشارکت در آن دوری

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی ... (بهارسادات رضویان و دیگران) ۳۰۵

می‌جستند. اما سهامداران بزرگ فعالانه شرکت را اداره و ساختار آن را بازتولید کردند. این اختلاف در رویکردها نابرابری اقتصادی و روابط قدرت را در شرکت تثبیت نمود.

جدول ۱۱. متوسط درآمد ناخالص خانوارهای سهامدار در سال ۱۳۴۹

گروه‌بندی سهام		جمع		کمتر از ۱۵ سهم		۱۵ تا ۲۹ سهم		۳۰ تا ۳۹ سهم		۴۰ سهم و بیشتر	
درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار
۱۰۰	۵۷.۶۳۷	۱۰۰	۵۷.۱۲۶	۱۰۰	۴۸.۶۰۸	۱۰۰	۵۹.۱۷۴	۱۰۰	۷۵.۵۹۸	۱۰۰	۷۵.۵۹۸
۳۱/۲	۱۷.۹۶۲	۳۱/۲	۹.۰۵۱	۱۵/۸	۱۶.۶۷۷	۳۴/۳	۱۹.۸۸۴	۳۳/۶	۲۲.۱۸۰	۲۹/۳	۲۲.۱۸۰
۶۸/۸	۳۹.۶۷۵	۶۸/۸	۴۸.۰۷۵	۸۴/۲	۳۱.۹۳۱	۶۵/۷	۳۹.۲۹۰	۶۶/۴	۵۳.۴۱۸	۷۰/۷	۵۳.۴۱۸
درآمد از منابع مختلف در شرکت		درآمد از منابع مختلف در شرکت		درآمد از منابع مختلف در شرکت		درآمد از منابع مختلف در شرکت		درآمد از منابع مختلف در شرکت		درآمد از منابع مختلف در شرکت	
درآمد از خارج شرکت		درآمد از خارج شرکت		درآمد از خارج شرکت		درآمد از خارج شرکت		درآمد از خارج شرکت		درآمد از خارج شرکت	

۸. نتیجه‌گیری

پیامدهای اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی زراعی درگزین نشان می‌دهد که این شرکت در بستر تعاملات میان ساختارهای دولتی و کنش آگاهانه روستاییان شکل گرفت. تشکیل این شرکت و حمایت مالی دولت به افزایش بهره‌وری زراعی منجر شد، اما وابستگی آن به منابع دولتی بازتولید ساختار قدرت و نابرابری اقتصادی را در پی داشت. در سطح اجتماعی نیز مقاومت، بی‌اعتمادی و مشارکت محدود بیشتر سهامداران در امور شرکت مانع شکل‌گیری ساختاری مشارکتی گشت. به بیان دیگر، رشد و توسعه اقتصادی شرکت درگزین بیشتر برپایه بازسازی نظم پیشین قدرت مبتنی بود و از نظر درونی تحول مهمی نسبت به قبل در آن شکل نگرفت. مطابق نظریه ساخت‌یابی گیدنز، این وضعیت نمودی از دوگانگی ساختار است؛ جایی که همان نیروهایی که تغییر را در شرکت به وجود آوردند، در نهایت، ساختار آن را بازتولید نمودند. بدین ترتیب، تجربه شرکت سهامی زراعی درگزین نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی بدون دگرگونی در مناسبات اجتماعی و مشارکت واقعی کارگزاران، به تداوم ساختارهای مسلط منجر خواهد شد.

حمایت‌های گسترده دولت در دهه ۱۳۴۰ موجب افزایش سطح زیر کشت و بهره‌وری بخش زراعی شد، اما این دستاوردها در چارچوب ساختارهای نهادی نابرابر و متمرکز، به توسعه پایدار منجر نشد. برپایه نظریه ساخت‌یابی، می‌توان این وضعیت را ناشی از

پیامدهای تعاملات بین ساختار و کارگزار دانست. ساختارهای نهادی دولت همانند قوانین، نظام تصمیم‌گیری و روش‌های تخصیص منابع به‌گونه‌ای طراحی شده بودند که کنش کارگزاران به‌ویژه سهامداران شرکت را در یک چارچوب محدود و وابسته به اقتدار دولتی قرار می‌دادند. با وجود اینکه، دولت به‌عنوان ساختار کلان، منابع مالی و ماشین‌آلات مکانیزه کشاورزی را تامین می‌کرد، اما سهامداران در امر تصمیم‌سازی و مدیریت شرکت نقش مهمی ایفا نمی‌کردند. این محدودیت‌ها موجب شد که کنش آنها به‌صورت مقاومت، بی‌اعتمادی و انفعال بروز پیدا کند. در نتیجه، ساختارهای پیشین قدرت که مبتنی بر نابرابری و تمرکز بود در ساحتی جدید بازتولید شد.

برپایه دیدگاه گیدنز، زمانی که ساختار فرصت کافی را برای بروز کنش آگاهانه کنش‌گران فراهم نکند، فرآیند تغییر به بازتولید تبدیل می‌شود. براین اساس، باوجود اینکه دولت به دنبال دگرگونی الگوی بهره‌برداری کشاورزی بود، اما به سبب تداوم الگوهای تصمیم‌گیری متمرکز و فقدان مشارکت واقعی سهامداران، تاسیس شرکت‌های سهامی زراعی نتوانست به تحول ساختار بنیادین در مناسبات اقتصادی و اجتماعی منجر شود. در نهایت، حوزه کشاورزی، برخلاف بخش صنعت، نتوانست در فرآیند توسعه اقتصادی دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، رشد متوازن و پایداری پیدا کند.

پی‌نوشت

۱. خوش‌نشینان به روستاییانی گفته می‌شد که صاحب نسق زراعی نبودند و به شغل دیگری اشتغال داشتند.

کتاب‌نامه

اسناد

ساکما، ۳۲۰/۹۱.

ساکما، ۲۳۰/۱۶۹۸۱.

کتاب‌های فارسی

ازکیا، مصطفی (۱۳۵۰)، شرکت سهامی زراعی درگزین (همدان)، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، بخش تحقیقات روستایی و عشایری.

تحلیل اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی ... (بهارسادات رضویان و دیگران) ۳۰۷

بهپور، احمد و سیاوش دهقانیان (۱۳۴۹)، بررسی مکانیزاسیون و نیروی کار در شرکت سهامی زراعی درگزین، تهران: وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی؛ مرکز تحقیقات روستایی.

پورافضل، حسن و نجفی، بهاءالدین (۱۳۵۱). اصلاحات ارضی و واحدهای دسته جمعی تولید کشاورزی. تهران: انتشارات دانشگاه پهلوی.

پهلوی، محمدرضا شاه (۲۵۳۵)، مأموریت برای وطنم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

دهقانیان، سیاوش (۱۳۴۹)، بررسی وضع اقتصادی شرکت سهامی زراعی درگزین در دوره اول بهره‌برداری، تهران: وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی؛ مرکز تحقیقات روستایی.

ملکانیان، عبدالحسین (۱۳۶۵)، پژوهشی بر نظام زمینداری، مالکیتها، نظام بهره‌برداری، شیوه‌های تولید کشاورزی در ایران. تهران: وزارت کشاورزی، معاونت هماهنگی برنامه و بودجه، مرکز تحقیقات روستایی و اقتصاد کشاورزی.

کتاب‌سندا

اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی فرمانداریکل همدان (۱۳۴۹)، گزارش مربوط بامور شرکت سهامی زراعی درگزین. همدان: اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی فرمانداریکل همدان.

قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی مصوب سال ۱۳۴۶.

وزارت اصلاحات ارضی و تعاونی روستایی (۱۳۴۷)، فعالیتهای ششماهه وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی در زمینه تشکیل شرکتهای سهامی زراعی، تهران: وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی.

وزارت تعاون و امور روستاها (۱۳۵۰)، اطلاعاتی درباره برنامه همه جانبه اصلاحات ارضی ایران و شرکتهای سهامی زراعی آریامهر. تهران: کمیته روستائی جشن دو هزار و پانصدمین سال بنیانگذاری شاهنشاهی ایران.

وزارت تعاون و امور روستاها (۱۳۵۰)، فعالیت‌های وزارت تعاون و امور روستاها در زمینه تشکیل و اداره امور شرکت‌های سهامی زراعی، تهران: بی‌نا.

وزارت کشاورزی: معاونت امور واحدهای تولیدی و کشت و صنعت‌ها (۱۳۷۱)، سیمای مالکیت اراضی مزروعی ایران. ج ۲، تهران: صندوق مطالعاتی نظامهای بهره‌برداری کشاورزی ایران.

نشریات

نشریه بانک مرکزی (۱۳۴۸)، «درآمد ملی ایران (۱۳۴۱-۱۳۴۶)».

پایان‌نامه‌ها

روحانی، سیاوش (۱۳۶۳)، مقدمه‌ای بر شناخت عوامل و امکانات کشاورزی استان همدان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، همدان: دانشکده کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا همدان.

۳۰۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

همایون مهر، فتانه، (۱۳۵۶). تجزیه و تحلیل اقتصادی و اجتماعی شرکت‌های سهامی زراعی در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: گروه اقتصادی دانشگاه ملی ایران.

کتاب‌های انگلیسی

Beach, D. (2020). Process tracing methods (pp. 699-719). Springer Fachmedien Wiesbaden.

Giddens, A, (1984), The Constitution of Society: Outline of the Structuration, Berkeley: University of California Press.